

ELS ESTABLIMENTS RURALS DEL LLEVANT DE LA TARRACONESA DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA: TRANSFORMACIONS ARQUITECTÒNIQUES I FUNCIONALS.

ALEXANDRA CHAVARRÍA I ARNAU

El propòsit d'aquest article és analitzar l'evolució dels establiments rurals durant l'antiguitat tardana, i concretament les transformacions arquitectòniques i funcionals que s'hi documenten, centrant-nos en el territori del llevant de la Tarraconesa.¹

Durant l'antiguitat tardana es detecten, en un nombre important d'establiments rurals de diferents províncies de l'Imperi romà, un seguit de canvis consistents fonamentalment en reformes de petita o gran entitat que tenen com a conseqüència un canvi en l'activitat desenvolupada originalment en determinats àmbits d'aquests edificis. Aquestes transformacions han estat tradicionalment interpretades en relació amb la decadència de l'Imperi romà, i fins fa poques dècades eren rars els estudis que les analitzaven.² Ara bé, un estudi conjunt de la documentació arqueològica permet determinar que aquestes transformacions formen part d'un fenomen més

¹ Aquest text és fruit d'un estudi més extens defensat com a Memòria de Llicenciatura l'any 1997 a la Universitat de Barcelona, sota la direcció de la Dra. G. Ripoll. Per a la seva realització vaig gaudir d'una beca d'estudis de la Fundació "la Caixa" i del Deutsches Akademisches Austauschdienst per realitzar una estada a la Friederich-Willhelms Universität de Bonn. Moltes persones m'han ajudat a dur a terme aquest estudi. A Alemanya, els professors H. Roth i D. Korol m'acolliren i orientaren als seus respectius instituts. A Barcelona, els membres del tribunal davant el qual vaig presentar la meua Memòria de Llicenciatura, els professors J. Arce i J. M. Gurt, en corregiren alguns aspectes i hi proposaren idees que he desenvolupat en el present text. També la Dra. M. A. Pérez-Cruz va oferir-me el seu ajut durant una estada a l'Institut de Ciències de l'Antiguitat de la Universitat de Besançon. A tots ells, el meu agraïment, i molt especialment a la Dra. Ripoll, que, a més de discutir diferents aspectes del treball, proporcionar-me material bibliogràfic i aportar nombrosos suggeriments i correccions al text, m'ha animat en tot moment.

ampli, producte d'una sèrie de canvis que no impliquen en cap cas crisi i decadència, sinó possiblement mutacions econòmiques, socials i fins i tot ideològiques en les estructures de l'Imperi. Per aquesta raó creiem que l'anàlisi d'aquest fenomen és fonamental per comprendre l'evolució dels establiments rurals i en general del *territorium* durant l'antiguitat tardana.

En els darrers anys, l'estudi dels establiments rurals d'època tardorromana ha atret l'atenció d'alguns investigadors europeus que han realitzat anàlisis sobre territoris concrets, com la *Gallia*,³ el nord d'Itàlia,⁴ *Britannia*⁵ o el sud-est d'Europa,⁶ però fins ara no s'ha proposat una interpretació general per a aquests fenòmens ni s'han contextualitzat en un marc temporal i territorial.

Al nostre país, l'estudi dels establiments rurals romans ha estat tractat per alguns investigadors, que han publicat amplis catàlegs de jaciments i n'han estudiat les característiques generals,⁷ però no s'ha realitzat cap

² Entre aquests pocs treballs cal, però, destacar els de M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1966: "Ville rustiche tardoantiche e installazione agricole altomedievale", XIII Settimane di Studio nel centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, p. 663-694; el mateix article a Íd., 1986: Casa, città e campagna nel tardoantico e nell'alto medioevo, p. 313-348, versió que citarem; G. WEBSTER, 1969: "The Future of Villa Studies", dins A. L. F. RIVET (ed.), *The Roman Villa in Britain*, Londres, p. 217-249; K. BRANIGAN, 1976: *The Roman Villa in South West England, Bradford-on-Avon*, especialment p. 93-108; J. PERCIVAL, 1976: *The Roman Villa*, Londres, i més recentment: Íd. 1992: "Fifth Century villa: new life or dead postponed?", dins J. DRINKWATER i H. ELTON, (ed.), *Fifth Century Gaul: A Crisis of identity?*, Cambridge, p. 156-164.

³ P. VAN OSSEL, 1992: *Etablissements ruraux de l'Antiquité tardive dans le nord de la Gaule*, Paris.

⁴ Especialment els congressos organitzats per G.-P. BROGIOLO (ed.), 1994: *Edilizia residenziale tra V e VII secolo, IV Seminario sul tardoantico e sull'altomedioevo in Italia centrosettentrionale*, Società Archeologica Padana, Mantova; Íd., 1996: *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo*, 1ª Convegno Archeologico del Garda, Società Archeologica Padana, Mantova.

⁵ T. LEWIT, 1991: *Agricultural Production in the Roman Economy, A.D. 200-400*, British Archaeological Reports, International Series, 568.

⁶ J. HENNING, 1987: *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends.*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. Akademie der Wissenschaften der DDR., 42, Berlin; D. NIKOLOV, 1994: "Einige bemerkungen zu den ländlichen Siedlungen der Spätantike in Thrakien und Niedermosien", dins H. BENDER i H. WOLFF, *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des römischen Reiches. Vorträge eines Internationalen Kolloquiums (16-19 April, 1991)*, Passauer Universitäts Schriften zur Archäologie, p. 505-509.

⁷ En relació amb el territori d'Hispania, cal esmentar les obres de J.-G., GORGES, 1979: *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Paris; Ma C. FERNÁNDEZ CASTRO, 1982: *Villas romanas en España*, Madrid, i la síntesi publicada per D. FERNÁNDEZ GALIANO, 1992: *Las villas hispanorromanas*, Cuadernos de Arte Español, 26, Madrid. En relació amb el llevant de la Tarraconesa, destaquen els treballs de M. PREVOSTI, 1981a: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro, Mataró* i M. PREVOSTI 1981b: *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo, Badalona*; J. M. NOLLA i J. CASAS, 1984: *Carta Arqueològica de la Província de Girona. El poblament d'època romana al NE de Catalunya*, Girona, i J. CASAS i altres, 1995: *El món rural d'època romana a Catalunya (l'exemple del nord-est)*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 15, Girona.

anàlisi acurada de la seva evolució a partir del segle IV.

TIPUS D'ESTABLIMENTS RURALS DOCUMENTATS

Seguint el model d'alguns estudis de caràcter microregional,⁸ hem diferenciat, a partir dels vestigis arquitectònics, diverses tipologies d'establiment, varietat que mostra l'existència d'un territori organitzat a partir d'hàbitats i estructures diverses tant pel que fa a la seva complexitat com a la seva funció.

En primer lloc, es detecta l'existència d'establiments rurals en què destaca la presència d'un sector residencial amb habitacions àmplies, freqüentment articulades al voltant d'un peristil, decorades amb paviments musius, pintures murals i decoració escultòrica, i dotat sovint d'un conjunt termal. En relació amb aquest sector residencial, també es documenta una àrea dedicada a activitats productives.⁹ Basant-nos en l'exemple d'altres investigadors,¹⁰ utilitzarem el mot *uilla*, seguint un criteri arqueològic per definir aquesta primera categoria. Aquestes *uillae* es concentren en les proximitats dels nuclis urbans antics, fet que permet imaginar que es tracta de les residències de les elits urbanes. Els jaciments del Pla de l'Horta¹¹ (7)¹² o de la Torre del Bell-lloc¹³ (6), situats a

⁸ J. L. FICHES i F. FAVORY (ed.), 1994: *Les campagnes de la France Méditerranée dans l'Antiquité et le Haut Moyen Age: Etudes Microregionales*, Paris.

⁹ Una descripció de les característiques generals d'aquestes *uillae*, a A. CARANDINI, 1989: "La villa romana e la piantagione schiavistica", dins A. MOMIGLIANO i A. SCHIAVONE, *Storia di Roma. Caratteri e Morfologie*, vol. IV, Torino, p. 101-192.

¹⁰ CAGIANO DE AZEVEDO, 1986, citat, p. 314; R. J. A. WILSON, 1995: *Sicily under the Roman Empire. The Archaeology of a Roman Province, 36 BC - AD 535*, Warminster, p. 387 nota 5; FICHES i FAVORY, 1994, citat, p. 41, 47 i 48.

¹¹ M. OLIVA, 1970: "Descubrimiento de una villa romana con mosaicos en Sarrià de Dalt - Gerona. Tessela arqueològica", *Revista de Girona*, 52, Girona, p. 67- 71; J. M. NOLLA, 1984: "Algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVI, Girona, p. 111-128.

¹² La numeració que acompanya aquests jaciments es correspon amb els números de la figura 1.

¹³ També conegut com a Can Pau Birol: NOLLA i CASAS, 1984, citat, p. 178-179; J. M. NOLLA i altres, 1993: *Els mosaics de Can Pau Birol*, Girona.

poca distància de *Gerunda*; Torre Llauder¹⁴ (18), al costat d'*Iluro*; les estructures excavades a Sant Boi¹⁵ (25), prop de *Barcino*, o alguns dels jaciments descoberts al *territorium* de *Tarraco*, com Cal-lípolis¹⁶ (45), Centcelles¹⁷ (40) o Paret delgada¹⁸ (42), en són alguns exemples. Alguns conjunts arquitectònics d'aquestes característiques també han estat descoberts a major distància dels centres urbans, com a Tossa de Mar, on hi ha la *uilla* dels Ametllers¹⁹ (13), o al nucli urbà de Granollers (27), on es van excavar nombroses estructures que pertanyien possiblement a un luxós establiment rural.²⁰

Un segon tipus d'estructura és aquella on és possible diferenciar un sector d'hàbitat dotat d'algun element de confort (mosaics, petits conjunts termals, estucs murals, etc.), però d'estructura més simple i irregular que en la categoria precedent i amb una zona de treball situada a poca distància del sector d'hàbitat o al mateix edifici. Els jaciments de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós)²¹

¹⁴ L'excavació i estudi d'aquesta uilla fou iniciat als anys seixanta per M. RIBAS, 1963: *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró. Monumento Histórico-Artístico, Excavaciones Arqueológicas en España*, 47. Els treballs més recents, a M. PREVOSTI i J. F. CLARIANA, 1988: *Torre Llauder. Mataró. Vil·la romana. Guies de Jaciments Arqueològics*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, i J. F. CLARIANA i M. PREVOSTI, 1994: "Un exemple de ruralització a l'antiguitat tardana: la vil·la de Torre Llauder", III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó, 1988), Barcelona, p. 117-126.

¹⁵ M. J. ALBAREDA i altres, 1984-1985: "Resultats de les excavacions portades a terme dins del Pla de l'atur a Sant Boi (Baix Llobregat)", *Tribuna d'Arqueologia* 1984-1985, p. 63-72; A. LÓPEZ i I. ESTANY, 1993, "Termes romanes, Sant Boi de Llobregat", *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana i antiguitat tardana*, Barcelona, p. 83-84.

¹⁶ J. M. MACIAS i F. TUSET, 1996: "Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal-lípolis (Vila-seca, Tarragonès)", *Tribuna d'Arqueologia* 1994-1995, p. 113-120.

¹⁷ La bibliografia sobre aquest jaciment és molt àmplia. Una síntesi sobre l'edifici i la seva evolució, a T. HAUSCHILD i A. ARBEITER, 1993: *La vil·la romana de Centcelles*, Barcelona.

¹⁸ J. SÁNCHEZ REAL, 1951: "Los mosaicos romanos de Pared Delgada", *Boletín Arqueológico*, época III, p. 106-109.

¹⁹ A. DEL CASTILLO, 1939: "La Costa Brava en la Antigüedad", *Ampúries*, 1, p. 236-267; A. LÓPEZ, 1992: "Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (la Selva)", *Tribuna d'Arqueologia* 1990-1991, Barcelona, p. 73-95.

²⁰ J. PARDO, 1986-89: "El nucli urbà de Granollers. Breu resum de l'estat de la qüestió", *Empúries*, 48-50, p. 182-188.

²¹ Sobre aquest jaciment, J. CASAS i altres, 1993: "La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26, Figueres, p. 341-372.

(1), Vilauba (Camós)²² (4), Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres)²³ (15), l'Espelt (Odena)²⁴ (35) o l'Aiguacuit (Terrassa)²⁵ (32) es podrien situar dins aquesta categoria. Aquests establiments correspondrien a granges depenents o no d'una propietat més gran. Evidentment, cal tenir present la possibilitat que el coneixement d'aquests establiments sigui parcial, i que la documentació o no dels elements diferenciadors d'aquesta categoria en relació amb l'anterior pugui estar condicionada per múltiples circumstàncies, com l'excavació parcial del jaciment o la seva espoliació en època moderna o ja durant la mateixa antiguitat.

Una tercera categoria la componen la gran majoria de jaciments analitzats: edificis organitzats en diversos àmbits, sense paviments o amb paviments de terra batuda o *opus signinum*, i dotats de dipòsits, *dolia* i altres elements que permeten identificar-los com a tallers, magatzems, estables i altres estructures que formarien part d'una propietat més àmplia.

Diferenciar aquests tres tipus d'establiments en tots els casos pot ser difícil i, en certa manera, subjectiu, però creiem que el marge d'error existent es contraresta amb els avantatges que suposa aquesta jerarquització per a l'anàlisi de l'estructura del paisatge, del sistema d'explotació del territori i de la seva evolució.

Des del punt de vista cronològic, es poden establir una sèrie de pautes de comportament generals en l'evolució dels establiments rurals del llevant de la Tarraconesa. El seu origen se situa sovint cap al canvi d'era; algunes vegades, en l'emplaçament d'establiments indígenes previs. Aquestes primeres estructures són generalment petites granges dedicades fonamentalment a activitats agrícoles. Al llarg del segle II i durant el segle III, aquestes estructures es consoliden i s'amplien, i s'hi pot diferenciar un sector residencial més destacat, dotat sovint de conjunts termals i programes decoratius dels quals conservem els paviments musius. La incidència de la crisi del segle III, i fona-

²² A. ROURE i altres, 1988: La vil·la romana de Vilauba, Monografies Arqueològiques, VII, Girona.

²³ M. RIBAS, 1949: "La villa romana de Can Sans en San Andreu de Llavaneres", Museu, II, Mataró, p. 52-56, i PREVOSTI, 1981a, citat, p. 504-512.

²⁴ T. CARRERAS, J. ÈNRICH, i J. M. NUIX, 1989: "La vil·la romana de l'Espelt", Igualada Patrimoni Cultural, sèrie 6, 8, Igualada.

²⁵ E. BARASETAS, A. MARTÍN, i J. M. PALET, 1994: La vil·la romana de l'Aiguacuit, Vallès Occidental, Barcelona.

mentalment de les invasions bàrbares, no sembla que fos tan catastròfica com la historiografia tradicional havia defensat, i actualment, gràcies a l'augment qualitatiu i quantitatiu de la documentació arqueològica, són pocs els jaciments que presentin evidències clares que permetin assegurar la seva relació amb les invasions. Tot i això, els arqueòlegs detecten en alguns casos una certa disminució de les instal·lacions dedicades a producció, que en alguns casos queden parcialment o totalment abandonades —els Ametllers (13) o Cal·lípolis (46), per exemple—. També cal destacar que en alguns jaciments —Vilauba (4) i els Munts (39), fonamentalment— es documenten destruccions importants en la segona meitat del segle III, després de les quals els establiments pateixen mutacions importants pel que fa a la seva estructura i/o funció original. Altres *uillae* segueixen en actiu com a tals, i durant el segle IV i la primera meitat del segle V són objecte de reestructuracions arquitectòniques i es proveeixen de programes decoratius adreçats a augmentar el seu confort i prestigi, com en els casos d'Adarró (Vilanova i la Geltrú)²⁶ (36) —on es construeix un àmbit amb capçalera poligonal—, el nou conjunt termal de Centcelles (40) o els Ametllers (13), i de paviments musius, com els documentats a la Torre del Bell-lloc (6), Sant Amanç de Viladés, a Rajadell (34), Cal Ros de les Cabres (22), Paretdegada (42), Centcelles (40) o Barrugat (47). Es tracta, però, de reformes de caràcter puntual, fruit possiblement d'una evolució en la moda i el gust dels propietaris, i que no són comparables amb les reestructuracions que es produeixen a les *uillae* de l'interior de la província i de la resta d'*Hispania*, que suposen canvis espectaculars en els sectors residencials manifestats, tant en la seva estructura arquitectònica com en la seva decoració.²⁷

LES TRANSFORMACIONS FUNCIONALS DELS ESTABLIMENTS RURALS

En un moment indeterminat de l'antiguitat tardana, situat entre els segles IV i VI, molts establiments rurals són objecte de reformes arquitectòni-

²⁶ A. LÓPEZ I J. FIERRO, 1990: "La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)", *Espacio, Tiempo y Forma*, s. I, t. 3, Madrid, p. 203-254.

²⁷ Pensem, per exemple, en les *uillae* del Romeral (Lleida), la Malena (Azuara, Saragossa), La Olmeda (Pedrosa de la Vega, Palència), Materno (Carranque, Toledo), El Ruedo (Còrdova), Torre de Palma (Monforte), etc.

ques de caràcter divers que tenen com a objectiu un canvi en la funció original d'aquests espais.

L'anàlisi dels establiments rurals del llevant de la Tarraconesa permet diferenciar diversos tipus de transformació i de canvi de funció: l'ús d'àmbits amb un caràcter residencial per a activitats de tipus productiu; l'ús de diferents sectors de l'establiment com a espai funerari, i l'aprofitament de les seves estructures per construir-hi un edifici de culte cristià. Cal tenir present que aquests tres comportaments evolutius deriven d'un estudi microregional i que és possible que l'estudi d'altres àrees permeti diferenciar altres evolucions.²⁸

Reutilització productiva

Un primer fenomen analitzat és la reforma d'habitacions destinades originàriament a l'hàbitat i el seu aprofitament per dur-hi a terme noves activitats de caràcter productiu. Aquest canvi es fa palès en un seguit d'àmbits dotats d'elements característics de l'arquitectura residencial romana, com els paviments musius o els conjunts termals, tot i que és probable que les reformes afectessin també altres espais.

L'estudi d'aquest fenomen, i fins i tot en alguns casos la seva detecció, és complex, a causa d'un seguit de circumstàncies. Amb freqüència, el canvi de funció no implica grans transformacions arquitectòniques, sinó reformes puntuals —compartimentacions de les estances, repavimentacions, canalitzacions—; vestigis d'instal·lacions més àmplies per a les quals es reutilitzen estructures prèvies i que sovint s'escapen de l'atenció dels investigadors o s'interpreten com una mostra de la manca de mitjans econòmics dels propietaris o, de vegades, com a evidències de reocupacions posteriors sense relació amb l'establiment rural romà.

Un dels problemes més importants que presenta l'estudi d'aquestes transformacions és la manca de referències que en permetin situar amb exactitud la cronologia. Aquest fet és degut a un cert desconeixement dels materials existents a partir del segle V provocat per la reducció en l'emissió de moneda, la raresa de les troballes numismàtiques i la dificultat consegüent per datar els nivells estratigràfics posteriors a aquest moment.

²⁸ De fet, un estudi sobre el final de les *villae* romanes presentat per la Dra. G. Ripoll recentment, en un seminari sobre el territori durant l'època tardorromana organitzat per la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, distingeix altres tipus d'evolució documentats en els assentaments rurals d'altres províncies.

A la *uilla* de Torre Llauder (Mataró) (18), jaciment on aquest fenomen ha estat ben documentat, es descobriren 18 *dolia* encastats al paviment musiu d'una de les estances del sector residencial, i tres dipòsits que destruïen els mosaics de l'estança annexa i del peristil, a més de diverses reestructuracions que suposen la inutilització del conjunt termal i d'altres estances de la *uilla*. Els arqueòlegs daten les modificacions en la segona meitat del segle IV o ja dins el segle V, i sembla que aquestes noves instal·lacions funcionen fins almenys el segle VI, com es desprèn de l'estudi dels materials que aprofitaven els *dolia*.²⁹ Un fenomen similar es documenta en una de les estances de la *uilla* de la Rectoria de Pacs del Penedès (37), on es va trobar un *dolium* que inutilitzava el paviment musiu d'una de les estances del sector residencial.³⁰ A l'Espelt (Odena) (35), un establiment rural que combina una zona residencial i un sector productiu, es duen a terme durant l'antiguitat tardana reformes que afecten diversos àmbits de l'establiment. Les transformacions més evidents afecten el sector central de les estructures conegudes, i concretament un àmbit que havia estat proveït d'un sistema d'hipocaust. S'anul·la el sistema d'hipocaust i la compartimentació de l'estança, i es construeix un dipòsit al costat de l'àmbit adjacent, on s'han trobat indicis de la presència d'una premsa. Al sector sud-oest i al costat del passadís que donava accés a la zona residencial, i aprofitant part de les estructures anteriors, es construeix un dipòsit de forma allargada. A la zona nord-est s'instal·la una canalització que inutilitza diversos àmbits del període precedent.³¹ L'establiment rural de Vilauba, a Camós (4), que disposava d'una zona de caràcter productiu i d'un sector d'hàbitat, pateix un incendi, datat a partir de material numismàtic a finals del segle III, i la destrucció comporta una important reforma de l'establiment en la segona meitat del segle IV. Aquesta reconstrucció consisteix en l'elevació del terreny, l'edificació de nous àmbits, la generalització dels paviments d'*opus signinum* i la construcció de diversos dipòsits i una premsa. L'abandonament del conjunt es data a partir del segle VI o fins i tot el VII.³² També als Munts (39) es produeix

²⁹ CLARIANA i PREVOSTI, 1994, citat, p. 117-121.

³⁰ A. BALIL, 1987: "La villa romana de Pacs (Penedès, Barcelona)", Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Valladolid, p. 181- 189.

³¹ CARRERAS, ENRICH, NUIX, 1989, citat. Agraïm al Sr. J. Enrich el fet d'haver-nos proporcionat algunes d'aquestes dades.

³² ROURE i altres, 1988, citat, p. 37-54.

un incendi en la segona meitat del segle III, després del qual les estructures tornen a ser ocupades, tot i que aquesta ocupació té un caràcter força diferent. Al sector central de la zona residencial, al costat de l'ambulacre i un dels àmbits pavimentats amb mosaic, es documentà una instal·lació industrial de què es conserven vestigis d'una premsa i tres *dolia*. En algunes de les estances de les anomenades "termes inferiors", s'observen estructures (nous murs construïts directament sobre els mosaics i dipòsits) que evidencien la reforma d'aquestes estances i el seu aprofitament per a noves activitats de tipus econòmic.³³

Aquestes reformes són especialment significatives quan afecten els conjunts termals, ja que gràcies a la peculiar estructura d'aquests àmbits (ens referim al sistema d'hipocaust) les transformacions que s'hi duen a terme són fàcilment reconeixibles, i, a més, l'aprofitament d'un element tan característic del sistema de vida romà evidencia canvis importants en l'ocupació dels establiments.³⁴ A més dels Munts, als jaciments de la Font del Vilar ³⁵ (1), els Ametllers³⁶ (13), a l'Aiguacuit ³⁷ (32), Sant Boi ³⁸ (25), Can

³³ Tot i que des de fa ja alguns anys es duen a terme noves excavacions en aquest jaciment, a part de notícies puntuals als mitjans de comunicació, els seus resultats no han estat encara publicats i, per tant, la major part d'informació en què ens basem continua sent la procedent dels informes de M. BERGES, 1969-70: "Informe sobre Els Munts", Boletín Arqueológico, época IV, 4, p. 140-150, i M. BERGES, 1977: "Nuevo informe sobre Els Munts", Estudios Altafullencs, 1, p. 27-47, així com les informacions que ens n'ha proporcionat J. M. Macías, membre de l'equip d'arqueòlegs que estudià el jaciment i a qui manifestem el nostre agraïment.

³⁴ Una anàlisi més àmplia d'aquest fenomen, a A. CHAVARRÍA, 1997: "Las transformaciones termales en las uillae de la antigüedad tardía hispánica: la uilla de Els Ametllers en Tossa de Mar (Girona)", M. J. PÉREX (ed.), Termalismo Antiguo (I Congreso Peninsular. Actas), p. 511-518.

³⁵ CASAS i altres, 1993, citat, especialment p. 349-352.

³⁶ L'anàlisi de les transformacions que es produeixen als Ametllers és força complexa, i malgrat que n'hem afrontat l'estudi, en altres ocasions la seva evolució ens segueix presentant força problemes. Es tracta d'un conjunt termal construït al segle II i format originalment per tres àmbits proveïts de sistema d'hipocaust i d'una piscina. Posteriorment, i durant l'antiguitat tardana, el conjunt és reformat, en desapareix el sistema d'hipocaust i la piscina, i al seu costat s'instal·la una banyera de pedra revestida amb un opus tessellatum. L'accés a aquesta banyera es realitzaria des de l'antiga piscina, pavimentada amb un mosaic i a la qual s'accediria des de la cambra vestíbul pavimentada amb el conegut mosaic de Vitalis (CASAS i altres, 1995, citat, p. 83). El que no acabem d'entendre és com es relaciona aquesta reforma (construcció d'un nou conjunt termal) amb les referències que A. del Castillo va fer de l'existència de gran quantitat de salaons dins la piscina (CASTILLO, 1939, citat, p. 241), que vam interpretar a l'estudi esmentat com un possible aprofitament de la piscina per instal·lar-hi una petita indústria de salaons que es relacionaria amb la cisterna del pati, i que datàvem amb posterioritat a la instal·lació dels mosaics (A. CHAVARRÍA, 1997, citat, p. 514-516).

³⁷ BARRASSETAS, MARTÍN, PALET, 1994, citat, p. 27-31.

³⁸ X. BARRAL, 1978: Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et ses environs), Barcelone, p. 119-121.

Terrés³⁹ (29), i potser també a Can Sans⁴⁰ (15) i Centcelles41 (40), es pot observar com les instal·lacions termals són aprofitades i reformades: s'anul·la el sistema d'hipocaust, s'hi instal·len nous paviments, es destrueixen antigues compartimentacions, s'hi aixequen nous murs o s'hi construeixen dipòsits.

Sovint s'aprecia com la inutilització i reforma d'aquestes zones d'hàbitat coincideixen amb una ampliació de les instal·lacions destinades a producció, com en els casos de Vilauba, l'Aiguacuit o Can Terrés, fet que sembla demostrar que aprofitament dels sectors d'hàbitat no es relaciona amb un moment de crisi econòmica, sinó que es vincula a un increment general de l'activitat productiva de l'establiment.

Totes aquestes reformes evidencien que a partir de mitjan segle IV o a finals es redueix la superfície destinada a hàbitat en aprofitar-se una part o la totalitat del sector residencial, i que s'adapta per dur-hi a terme noves activitats de caràcter econòmic, com indiquen els dipòsits, els nous paviments d'*opus signinum*, els *dolia* i les premses.

Reutilització funerària

Un segon fenomen documentat és l'ús de les estructures arquitectòniques dels establiments com a espais funeraris. Tot i que es tracta d'una pràctica estranya amb anterioritat al període tardà i que aquests espais es troben en un gran nombre de jaciments, fins ara els investigadors hi han posat poca atenció i s'han limitat a constatar-ne l'existència sense plantejar-se'n la interpretació. El principal problema que hi ha a l'hora d'estudiar aquest fenomen és la manca de referències cronològiques que permetin datar les sepultures, ja que

³⁹ R. PASCUAL, 1977: "Las termas romanas de Can Tarrés (La Garriga)", *Información Arqueológica*, 25, Barcelona, p. 207-208; A. PÀMIES i J. PARDO, 1987: "La vil·la romana de Can Terrés (la Garriga) —Vallès Oriental—", *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, Granollers*, p. 143-149; R. JÀRREGA, 1995: "Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana al Vallès Oriental", *Limes*, 4-5, Cerdanyola, p. 62-77.

⁴⁰ PREVOSTI, 1981a, citat, p. 504-512.

⁴¹ L'anàlisi directa de les restes conservades del conjunt termal de Centcelles ens ha permès constatar l'existència d'estructures de cronologia posterior a les instal·lacions originals. Es tracta de murs i dipòsits quadrats, tradicionalment identificats com a banyeres però que, donades les seves dimensions i característiques constructives, sembla que més aviat es tracta de dipòsits destinats a alguna activitat econòmica.

no acostumen a tenir dipòsits funeraris i la seva tipologia (tombes de *tegulae*, en àmfora, amb lloses o en una fosa simple) presenta una cronologia molt àmplia.⁴² Això fa que sigui força complex precisar la vinculació cronològica existent entre les sepultures i les estructures de l'establiment rural on s'inseixen, especialment si aquest és objecte de reconstruccions posteriors, com es veurà en el següent apartat.

L'aprofitament dels establiments rurals com a espais funeraris pot tenir un caràcter general —reutilització de les estructures i conversió de l'àrea en necròpolis, que és utilitzada durant un lapse temporal ampli, com en els casos de les necròpolis de Can Bosch de Basea⁴³ (33), Cal-lípolis (45) o Adarró (36)—, o tractar-se d'un fet puntual que es redueix a un parell de sepultures aïllades —Vilauba (4), els Tolegassos(3), l'Aiguacuït (32)—. En la major part dels jaciments analitzats, les sepultures es localitzen en relació amb els sectors originalment dedicats a activitats econòmiques. En alguns casos, es pot comprovar que l'aprofitament de part dels edificis com a necròpolis no implica l'abandonament definitiu de l'establiment rural, sinó només d'una part de les seves estructures, mentre que la resta segueix en actiu. A Vilauba es documenta una sepultura de *tegulae* al sector sud-oest, amb una cronologia que pertany a la fase 4 de l'establiment (de mitjan segle IV a la primera meitat del V), troballa que permet determinar que durant aquesta fase el sector era fora d'ús.⁴⁴ Tanmateix, durant la fase següent torna a funcionar amb normalitat, com ho mostra la construcció de noves estructures que se superposen a la sepultura. A l'Aiguacuït es documenten dues sepultures al sector nord associades a un mur. Aquestes tombes reflecteixen l'abandonament d'aquesta zona, però no de la resta de l'establiment, que de manera contemporània experimenta una fase d'expansió de les instal·lacions dedicades a producció.⁴⁵ Al jaciment del barri del Sant Crist (Cabrils) (21) es documenta també que l'a-

⁴² Alguns criteris cronològics basats en la tipologia de les sepultures foren establerts per M. RIU, 1982: "Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya", *Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex 1, Barcelona. Una sistematització recent de les tipologies d'arquitectura funerària durant l'antiguitat tardana, a G. RIPOLL, 1996: "La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: aproximación tipológica", *Espania. Estudios d'Antiguitat Tardana* oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 12, p. 215-224.

⁴³ E. MORRAL, J. M. NUIX i A. MARTÍN, 1980: *Excavacions a la vil·la romana de Can Bosch de Basea* (Terrassa), Terrassa, p. 25.

⁴⁴ ROURE i altres, 1988, citat, p. 45.

⁴⁵ BARRASETAS, MARTÍN, PALET, 1994, citat, p. 30-31.

profitament de part de les estructures de l'establiment per instal·lar-hi una necròpolis és contemporània a la continuïtat de l'activitat econòmica, possiblement vinculada a un taller metal·lúrgic, com es desprèn de la troballa de gran quantitat d'escòria i d'un dipòsit. Com a separació entre ambdues funcions (funerària i econòmica) es construeix un mur.⁴⁶ També al recentment excavat jaciment del Moré (Sant Pol de Mar) (14), establiment rural dedicat fonamentalment a la producció de vi, es documenten dues sepultures dins uns dipòsits en el mateix moment que s'aprofiten les estructures de l'establiment per a noves activitats durant aquesta fase, datada des de finals del segle III fins al VI.⁴⁷ Recents intervencions dutes a terme al jaciment de Can Paxau (24) també evidencien que les estructures rústiques de la *uilla* (de les quals es va documentar un taller de fabricació d'àmfores) són aprofitades durant l'antiguitat tardana per instal·lar-hi una necròpolis.⁴⁸ Un últim exemple és el de la *uilla* de Cal·lípolis, on unes excavacions recents mostren que, amb posterioritat al segle IV, les estructures rústiques són abandonades i aprofitades per instal·lar-hi una necròpolis, mentre que la resta de l'establiment segueix funcionant almenys fins al segle VI.⁴⁹

La motivació d'aquest canvi de costums funeraris és poc clara. Una raó important per enterrar els difunts de manera tan pròxima era l'existència d'un lloc de culte, oratoris o capelles, que hauria pogut funcionar al mateix temps com a mausoleu familiar, fet que explicaria la presència de les primeres inhumacions. Tot i això, la presència de sepultures no implica sempre l'existència d'un edifici de culte, com hem vist als exemples ja esmentats de Vilauba, el Moré, Can Bosch de Basea, l'Aiguacuit o Cal·lípolis. Alguns investigadors hi veuen una finalitat pràctica: les restes arquitectòniques proporcionarien els materials necessaris per construir les sepultures i, a més, la instal·lació de les

⁴⁶ PREVOSTI, 1981a, citat, 154-172.

⁴⁷ "El Moré de Sant Pol de Mar. Un centre productor de vi d'època romana", Intervencions culturals entorn de l'autopista A-19, 1997, fullet informatiu.

⁴⁸ En el cas de Can Paxau cal tenir, però, present que el sector on es documenten les sepultures tardanes tenia una tradició com a espai funerari molt antiga, com evidencien les troballes d'inscripcions de diferents èpoques i d'elements que pertanyien a un monument funerari (cf. J. GUITART, 1976: Baetulo. Topografia arqueològica. Urbanismo e Historia. Monografias badalonesas, 1, Badalona, p. 159-166. Agraïm a P. Padrós la informació que ens ha proporcionat sobre aquest jaciment.

⁴⁹ MACIAS i TUSET, 1996, citat, p. 115.

tombes en zones ocupades per estructures arquitectòniques permetria estalviar espai potencialment cultivable.⁵⁰

Reutilització com a església

L'aprofitament d'antics establiments rurals romans per construir-hi esglésies o monestirs és un fet repetidament documentat al territori que abraça aquest estudi: les esglésies parroquials de Sant Pere de Montfullà, prop de Girona⁵¹ (5); Santa Maria del Bell-lloc (Bell-lloc d'Aro)⁵² (12); Sant Cugat de Traià i Sant Martí de Mata, a Mataró (17), o Sant Cebrià, a Cabrera de Mar⁵³ (20); les de Sant Pau de Riu-sec, a Sabadell⁵⁴ (31); Santa Maria de Sales, a Viladecans⁵⁵ (26); la de Pacs del Penedès⁵⁶ (37), o l'ermita de Paretdelgada⁵⁷(42) en són alguns exemples. L'anàlisi d'aquest fenomen és vital per comprendre el procés de cristianització del territori, i reflecteix la vinculació existent entre el sistema d'explotació i la penetració de l'Església en el món rural durant l'antiguitat tardana.⁵⁸

⁵⁰ P. AUDIN, 1984: "La reutilisation des sites antiques par les églises", *Caesarodunum*, 19, p. 67.

⁵¹ X. NIETO, A. M. PUIG i J. MERINO, 1989: "La vil·la romana de Montfullà. Resultats de la primera campanya d'excavacions", *Cypselà*, VII, Girona, p. 93-101; X. ALBERCH i J. BURCH, 1997: "El Pla de Girona en època tarδοantiga", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, volum XXXVIII, p. 1311-1321.

⁵² L. ESTEVA, 1990: "Bell-lloc d'Aro, restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982- 1986)", *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, 9, p. 63-114.

⁵³ Tot ells, estudiats per M. RIBAS, 1975: *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*, Mataró.

⁵⁴ A. ROIG, 1993: "Sant Pau de Riu-sec, Sabadell", *Anuari d'Intervencions Arqueològiques de Catalunya. Època romana i Antiguitat tardana*, Barcelona, p. 273; íd., 1997: "Sant Pau de Riu-sec (Sabadell, Vallès Occ.): una capçalera d'època paleocristiana de model oriental", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, volum XXXVIII, p. 1347-1360.

⁵⁵ J. M. SOLIAS, 1983: *Excavacions a l'ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans), Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 3, Barcelona.

⁵⁶ GORGES, 1979, citat, p. 49 i 212; BALIL, 1987, citat, p. 181- 189.

⁵⁷ SÁNCHEZ REAL, 1951, citat, p. 106-109.

⁵⁸ Es tracta d'un fenomen àmpliament documentat a altres províncies de l'Imperi. En relació amb la Gallia, a més del capítol que dedica Percival a aquest tema (PERCIVAL, 1976, citat, p. 183-199), fou analitzat en el III Congrès Internacional d'Arqueologia Medieval celebrat a Aix-en-Provence (1989) i publicat per M. FIXOT i E. ZADORA-RÍO, 1994: *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, DAF, 46.

Es tracta, però, d'un aspecte difícil d'analitzar per diverses circumstàncies. Els jaciments on es produeix aquest fenomen han tingut, en molts casos, una evolució continuada fins a l'actualitat, i això fa que tant els vestigis de l'establiment rural romà com els del primer edifici de culte es trobin sota altres estructures més modernes. La dificultat que suposa determinar la cronologia dels estrats arqueològics que pertanyen als segles V i VI dC i la inexistència de referències textuais concretes impedeixen, en molts casos, establir la data d'abandonament de l'edifici romà i la datació original de l'edifici de culte i, per tant, poder avaluar el tipus de continuïtat que es produeix entre tots dos; és a dir, si l'edifici de culte es construeix en un establiment rural encara en funcionament, o si la instal·lació de l'església és posterior a l'abandonament de l'establiment rural i se n'aprofiten les runes. De la majoria d'esglésies rurals que hem estudiat es desconeix la datació inicial de l'edifici de culte, i només es disposa a vegades de la data en què apareixen citades per primer cop en documents medievals, normalment actes de consagració, que es daten en els segles X i XI, fet que no significa que la construcció de l'edifici correspongui a aquesta data.⁵⁹

L'edificació d'una església o d'un monestir en relació amb un establiment rural pot haver estat motivada per circumstàncies diverses, entre les quals destaquen l'existència d'un espai funerari previ o la presència d'un lloc de culte o oratori a l'antic establiment rural. La vinculació església-sepultures es fa difícil de determinar per culpa del problema ja esmentat que hi ha a l'hora de concretar la datació de les sepultures. Per aquest motiu, no sempre és fàcil establir la relació existent entre la zona funerària i l'edifici de culte, és a dir, si l'església es construeix a conseqüència de l'existència d'una zona de necròpolis o si la necròpolis apareix arran de l'existència d'un edifici religiós. En algunes ocasions, aquestes primeres sepultures s'han de vincular, com ja hem vist en l'apartat anterior, a la presència d'una capella o oratori a la *uilla*. Sovint aquests oratoris tenen una llarga evolució, ja sigui perquè donen lloc a la construcció d'esglésies rurals que acaben sobrevivint a la mateixa *uilla*, o perquè l'establiment rural al qual pertanyen té una gran pervivència. En ambdós casos, aquestes capelles originals són reconstruïdes al llarg del temps —en

⁵⁹ Aquesta data correspondria a la reconstrucció o nova consagració de les esglésies que té lloc després del seu alliberament de la dominació musulmana i a conseqüència de la restauració de les estructures dels bisbats catalans, però no indica la fundació original d'aquestes esglésies (cf. R. ORDEIG, 1993: Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XIII), Vic, vol. I, p. XV).

alguns casos, fins a l'actualitat—, i això fa sovint difícil desemascarar les estructures primitives sobre les quals s'assenten els edificis de culte actuals.

Un cas excepcional és el de l'*oratorium* de la *uilla Fortunatus*, situada a uns 5 km de Fraga (Osca). Cap al segle V, les estances situades al sud-oest d'aquest edifici, articulades a partir d'un peristil, són reformades, i s'hi construeix una gran estança amb una capçalera tripartida i una cripta. Una de les habitacions del sector sud es pavimenta amb un mosaic amb decoració animalística i vegetal, en el qual es pot llegir un nom propi (identificat com el del propietari de la *uilla*) associat a un símbol cristià. Aquest fet, juntament amb les seves característiques arquitectòniques, permet identificar l'estança del sector sud-oest com un *oratorium* o capella privada, amb un possible caràcter martirial,⁶⁰ característica que no és estranya si tenim presents els testimonis escrits que parlen de casos similars.⁶¹ Amb posterioritat al segle V (datació proporcionada pels materials trobats en la fundació de l'absis), es reforma aquest *oratorium* i s'afegeixen un absis rectangular i un baptisteri als peus de la nau, cosa que evidencia la conversió del primitiu oratori en església parroquial.

Les troballes realitzades a l'extrem sud-oest de l'església de Sant Martí de Mata (Mataró) (17), consistents en murs, paviments, dipòsits i materials diversos, entre els quals destacaven una sèrie de làpides inscrites, foren interpretades per M. Ribas com a vestigis d'un establiment rural romà en el qual, cap al segle IV, es construeix un oratori que dona lloc a la conversió del sector en zona de necròpolis, com mostraven algunes sepultures de *tegulae* localitzades a l'exterior del temple. Una de les làpides fa pensar fins i tot que aquest primitiu edifici de culte hauria pogut contenir les relíquies d'algun sant.⁶² Posteriorment, s'hi construeix una església documentada textualment a principis del segle IX.⁶³ Hi ha molts exemples similars en els quals unes esglé-

⁶⁰ Aquest caràcter martirial estaria definit per la cripta, on suposadament es guardarien les relíquies d'algun sant, i per la presència de dos sarcòfags trobats al costat oest de la cripta, sepultures privilegiades ad sanctos (cf. C. GODOY, 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas* (s. IV-VIII), Barcelona, p. 227-237).

⁶¹ La mare de Gregori de Tours, per exemple, guardava les relíquies de sant Eusebi, bisbe de Vercelli, a l'oratori de la seva uilla. Aquest i altres exemples, a H. PIETRI, 1986: "Chiesa e comunità locali nell'Occidente cristiano (IV-VI d.C.): l'esempio della Gallia", dins *Roma: politica, economia, paesaggio urbano. Società romana e impero tardoantico*, vol. III, *Le merci. Gli insediamenti*, p. 770.

⁶² RIBAS, 1975, citat, p. 53, figures 15-16.

⁶³ RIBAS, 1975, citat, p. 58.

sies construïdes a partir d'estructures rurals semblen tenir l'origen en la presència d'un primitiu oratori, però en la major part dels casos no existeixen evidències que permetin demostrar la seva existència, ja que els vestigis romans es troben molt desfigurats.

És molt possible que les capelles de moltes masies catalanes amb continuïtat des d'època romana tinguin l'origen en oratoris o capelles d'època tardana. Un exemple n'és la capella romànica de la masia de Can Sentromà (23), construïda sobre estructures romanes⁶⁴ i prop de la qual es documentaren sepultures d'època tardana que semblen evidenciar la presència, ja en aquella època, d'un espai de culte,⁶⁵ i també la desapareguda capella romànica de Sant Salvador de la masia de Can Paxau⁶⁶ (24). Així mateix, també creiem que les petites esglésies preromàniques situades prop d'alguns jaciments, com l'església de Sant Esteve (a uns 200 metres del jaciment de Mas de Dalt, a Canapost)⁶⁷, la capella de Sant Cristòfor (prop del barri del Sant Crist), o l'ermita de Santa Maria del Camí (prop de Can Terrés), s'haurien de relacionar amb aquests establiments.

També es troben esglésies construïdes a partir d'establiments rurals sense que existeixi cap motivació aparent, ja que no s'hi detecten ni sepultures prèvies ni la presència d'un espai de culte anterior.

INTERPRETACIÓ

L'anàlisi de la documentació arqueològica del llevant de la Tarraconesa permet comprovar que durant l'antiguitat tardana es produeixen, en un important nombre d'establiments rurals, transformacions que tenen com a conseqüència un canvi en el seu caràcter i funció originals, amb l'objectiu de ser utilitzats per a noves activitats.

⁶⁴ Les troballes de material i estructures van fer suposar a J. Guitart que sota l'actual masia es trobava el sector residencial de l'establiment romà (GUITART, 1970, citat, 12), i sota l'absis de la capella romànica foren trobats alguns fragments de mosaic (BARRAL, 1978, citat, p. 90).

⁶⁵ PREVOSTI, 1981b, citat, p. 196.

⁶⁶ CUYÀS, 1977, *Historia de Badalona*, Badalona.

⁶⁷ J. M. NOLLA, 1987: "La vil·la romana de Mas de Dalt (Canapost). Noves dades", *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, 6, 1987, p. 47 i 100.

Els investigadors que han estudiat aquests fenòmens en els jaciments d'altres províncies de l'Imperi els han interpretat de manera diversa. W. Webster considerava que aquestes transformacions reflectien un important canvi en el sistema de vida dels habitants, incapaces de conservar determinats elements característics de la cultura romana, i proposava, basant-se en la troballa de determinats objectes, interpretar aquests canvis com el reflex de l'assentament de militars germànics en edificis cedits per la població autòctona com a pagament a aquests soldats per la seva protecció enfront de noves invasions.⁶⁸ Els arguments en què es basa aquesta hipòtesi són, però, molt febles, ja que la troballa de materials de suposat origen germànic en contextos no funeraris mostra únicament la difusió d'aquests objectes a les diferents províncies de l'Imperi, i no la presència d'aquesta població als establiments.⁶⁹ Quant al nord-est de la Tarraconesa, alguns investigadors han suggerit una interpretació similar,⁷⁰ tot i que no s'han trobat materials que puguin ser directament relacionats amb la població germànica, donat que els objectes d'ornament personal descoberts en alguns jaciments (sivelles, plaques de cinturó liri-formes i elements similars) són de tradició romanomediterrània, però no germànica.⁷¹ En qualsevol cas, el nombre de població visigoda que penetra a *Hispania* a inicis del segle VI⁷² no és suficient per explicar unes transformacions que es produeixen de manera generalitzada en un nombre tan gran d'establiments, especialment tenint en compte que la zona estudiada no va tenir mai una presència massiva de nova població de caràcter visigot.

Alguns estudis recents consideren que les transformacions són conseqüència de canvis culturals que es reflecteixen en el sistema de vida a les *uillae*, amb una preferència pels hàbitats més simples i amb una zona produc-

⁶⁸ WEBSTER, 1969, citat, p. 235-236.

⁶⁹ PERCIVAL, 1976, citat, p. 170; BRANIGAN, 1976, citat, p. 104-106; R. BRULET, 1990: *La Gaule Septentrionale au Bas-Empire. L'occupation du sol et défense du territoire dans l'arrière pays du limes aux IV et V siècles*, *Trierer Zeitschrift*, 11, p. 316; VAN OSSEL, 1992, citat, p. 165.

⁷⁰ Per exemple, a CLARIANA i PREVOSTI, 1994, citat, p. 125, 126.

⁷¹ P. de PALOL, 1950: "Fibulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 78, p. 73-98.

⁷² P. de PALOL, i G. RIPOLL: *Los godos en el occidente europeo. Ostrogodos y visigodos en los siglos V-VIII*, Madrid, 1988, p. 90, i G. RIPOLL, 1989: "Características generales del poblamiento y la arqueología funeraria visigoda en Hispania", *Espacio, Tiempo y Forma, serie I*, t. 2, Madrid, p. 453-471.

tiva més dispersa.⁷³ T. Lewit apunta un desig de la població de tornar a estructures socioeconòmiques preclàssiques.⁷⁴ Al nostre país, les transformacions documentades als establiments rurals segueixen essent interpretades en relació amb la situació de crisi i decadència que, segons els corrents historiogràfics tradicionals, té lloc arreu de l'Imperi durant l'antiguitat tardana, ja sigui a conseqüència de les invasions o de l'anomenada crisi del segle III.

Aquestes interpretacions haurien de ser revisades després de l'estudi dels establiments del llevant de la Tarraconesa. En primer lloc, i com ja hem comentat, la hipòtesi catastrofista que vinculava l'evolució dels establiments rurals durant l'antiguitat tardana als efectes devastadors de l'anomenada crisi del segle III i de les destruccions massives d'establiments rurals a conseqüència de les invasions bàrbares es pot considerar superada. En segon lloc, és important tenir present que la conversió d'antics sectors residencials en unitats productives no implica forçosament una crisi econòmica ni una economia de subsistència sinó, en tot cas, un augment de les instal·lacions dedicades a activitats econòmiques. A més, les transformacions que es produeixen en aquests establiments, ja sigui la seva conversió en unitat productiva, en espai funerari o en edifici de culte, impliquen fonamentalment la reducció, en alguns casos, i la desaparició total, en altres, de l'espai destinat a l'hàbitat i, per tant, resulta difícil mantenir la hipòtesi d'una crisi econòmica o cultural dels propietaris o la d'una reducció del seu poder adquisitiu, donat que és molt probable que aquests individus no utilitzessin les instal·lacions com a residència. Més que parlar de canvis en el sistema de vida dels antics habitants, cal pensar —com ja intueix J. Percival⁷⁵— en un trasllat a altres tipus d'hàbitats i en l'aprofitament de les antigues residències per a les noves funcions que hem analitzat: com a petits o grans centres de producció; com a tallers, magatzems, estables; com a hàbitat dels camperols de la propietat o dels treballadors empleats en aquestes indústries, o fins i tot com a espais funeraris.

El perquè d'aquest fenomen creiem que s'ha de vincular a canvis en els sistemes de la propietat i de l'explotació agrària, modificacions que —tal com ens ha permès constatar l'estudi d'altres províncies— no són conseqüència de circumstàncies locals, sinó que reflecteixen transformacions generals en les estruc-

⁷³ C. BONNET, 1994: "Les églises rurales de la region de Genève: origines, développement architectural et environnement", dins FIXOT i ZADORA-RÍO, citat, p. 22.

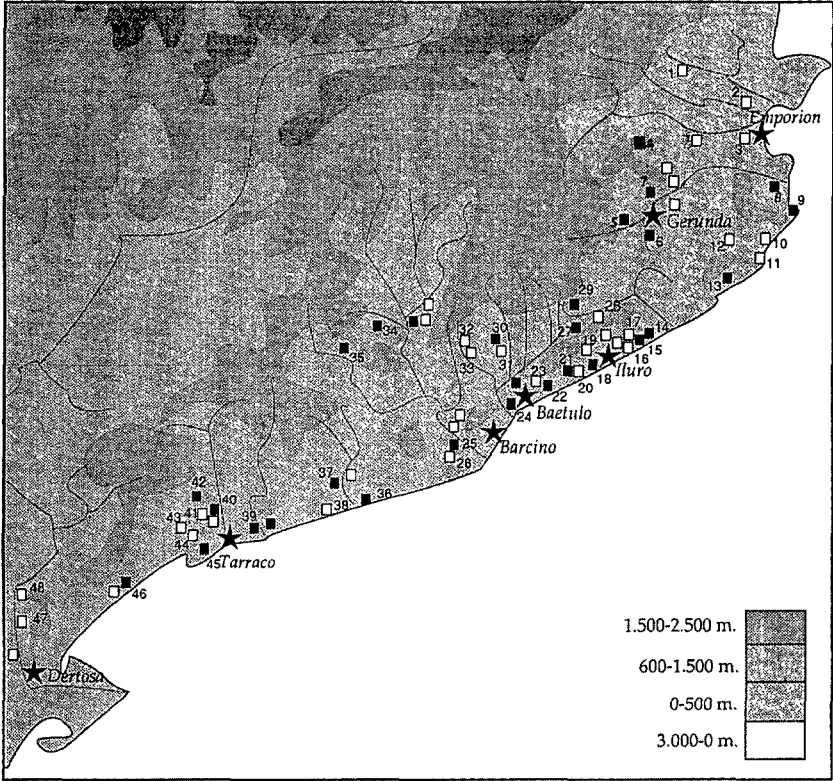
⁷⁴ LEWIT, 1991, citat, p. 14 i 44.

⁷⁵ PERCIVAL, 1976, citat, p.180.

tures de l'Imperi. Un factor important d'aquests canvis és el creixement del patrimoni eclesiàstic, gran part del qual era constituït per propietats rurals. A més d'una motivació espiritual evident, l'Església s'interessa en l'àmbit rural per raons de tipus econòmic, ja que aquestes propietats li proporcionaven, en forma de rendes, els ingressos necessaris per a la seva supervivència. En aquest context, cal entendre les esglésies rurals no únicament com una referència espiritual per a la població que vivia al territori, sinó també com a centres neuràlgics des dels quals l'Església controlava les seves propietats. Aquestes esglésies no es construïen a l'atzar al territori, sinó que s'aprofita la localització d'establiments rurals que es trobaven en punts estratègics per al control i l'administració del territori, i un cop instal·lades, es convertiran en un factor fonamental per a la transformació de les estructures rurals tardoantigues, ja que aquests centres adquiriran progressivament una sèrie de facultats que els convertiran en referència obligatòria per a la població que habitava el *territorium* circumdant, i modificaran, amb el temps, les seves formes d'hàbitat, agrupant la població dispersa al seu voltant.⁷⁶ Però no només les esglésies es converteixen en pols d'atracció del poblament. No totes les *uillae* experimenten els fenòmens descrits, sinó que moltes conservaran possiblement la seva funció de centres administratius i d'hàbitat menys o més temporal del propietari, i evolucionaran amb el temps, acumulant funcions que afavoriran l'aglomeració al seu entorn de la població dependent. Tot això farà que els patrons d'assentament romans, caracteritzats per una població més o menys dispersa, es vagin modificant i donin lloc al naixement de nuclis d'hàbitat que posteriorment seran l'origen de moltes viles medievals.

Finalment, volem posar de relleu que la individualització d'aquests tres comportaments evolutius deriva d'un estudi microregional, i que molt possiblement l'estudi d'exemples situats en altres províncies de l'Imperi romà permetria identificar altres tipus de transformacions. Així mateix, esperem que l'evolució del coneixement sobre aquesta època i la realització de noves troballes arqueològiques o el reestudi d'excavacions antigues permetin avançar en el coneixement de l'evolució i la transformació dels establiments, de les estructures rurals tardoantigues i del pas del món antic al món medieval.

⁷⁶ Sobre les característiques i la importància de les primeres esglésies rurals en la transformació del territori és fonamental l'estudi de G. FOURNIER, 1982: "La mise en place du cadre paroissial et l'évolution du peuplement", *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze*, Settimane di Studio nel centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, p. 495-534.

- ★ Ciutat
- Villa
- Establiment rural

Fig. 1: distribució dels establiments rurals durant l'antiguitat tardana al llevant de la Tarraconesa. La numeració correspon als jaciments esmentats al text.

1. La Font del Vilar; 2. Sant Tomàs de Fluvià; 3. Els Tolegassos; 4. Vilauba; 5. Montfullà; 6. Torre del Bell-lloc; 7. Pla de l'Horta; 8. Vilarenys; 9. St. Esteve de la Fosca; 10. Collet de Sant Antoni; 11. Sant Feliu de Guíxols; 12. Bell-lloc d'Aro; 13. Els Ametllers; 14. El Moré; 15. Can Sans; 16. Torrent Forcat; 17. Sant Martí de Mata; 18. Torre Llauder; 19. Sant Miquel del Cros; 20. Sant Cebrià; 21. Barri del Sant Crist; 22. Cal Ros de les Cabres; 23. Can Sentromà; 24. Can Paxau; 25. Sant Boi; 26. Santa Maria de Sales; 27. Granollers; 28. Can Collet; 29. Can Terres; 30. La Salut; 31. Sant Pau de Riu-sec; 32. L'Aiguacuit; 33. Can Bosch de Basea; 34. Sant Amanç de Viladés; 35. L'Espelt; 36. Adarró; 37. La Rectoria; 38. El Vilarenc; 39. Els Munts; 40. Centcelles; 41. Sant Llorenç; 42. Paret del gada; 43. Mas Pórpores; 44. Els Antígons; 45. Cal-lípolis; 46. La Llosa; 47. Barrugat; 48. Mas del Catxorro.

Làm. 1: uilla romana de Torre Llauder (Mataró). En primer pla, l'habitació aprofitada com a magatzem de dolia. En segon pla, l'àmbit on es construeixen dos dipòsits, i a l'esquerra, al fons, el dipòsit construït al peristil (fotografia d'A. Ch. 1996).

Làm. 2: jaciment dels Munts (Altafulla). Instal·lació industrial (de la qual es conserven vestigis d'una premsa i fons de dolia) situada al costat d'àmbits de caràcter residencial (fotografia d'A. Ch. 1997).

Làm. 3: dipòsit construït en un dels àmbits del conjunt termal dels Munts. El suport de ferro fou construït per M. Berges per preservar-ne l'estructura (fotografia d'A. Ch. 1997).

Làm. 4: possibles dipòsits construïts en època tardana a les termes de la uilla de Centcelles (fotografia d'A. Ch. 1997).